

Καλλιώδη, Χρ., Ακογιούνου, Μ., Αδαμοπούλου, Χρ., Φρουδάκη, Μ., & Τσίρης, Γ. (2023). Προς έναν ανοιχτό διάλογο: Σύγχρονες εξελίξεις στον χώρο της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα. Στο Θ. Ράπτης & Ε. Περκακάκη (Επιμ.), *Η Μουσική Εκπαίδευση σε έναν κόσμο που αλλάζει: Ταυτότητες, Αξίες, Εμπειρίες. Πρακτικά του 9ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 451-466). Ε.Ε.Μ.Ε.

ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΙΙΙ:

Προς έναν ανοιχτό διάλογο: Σύγχρονες εξελίξεις στον χώρο της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα

Χριστίνα Καλλιώδη

Ψυχοθεραπεύτρια-Μουσικοθεραπεύτρια, Κέντρο Μουσικής Ψυχοθεραπείας «ηχώ»
christina.kalliodi@nxw.gr

Μίτσυ Ακογιούνου

Επίκουρη Καθηγήτρια Μουσικοθεραπείας, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
akoyunoglou@ionio.gr

Χριστιάνα Αδαμοπούλου

Μουσικοθεραπεύτρια, Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό,
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
cadamoroulou@music.uoa.gr

Μαρία Φρουδάκη

Μουσικοθεραπεύτρια, Λίλιαν Βουδούρη Ινστιτούτο Θεραπείας δια των Τεχνών
froudakimaria@gmail.com

Γιώργος Τσίρης

Επίκουρος Καθηγητής Μουσικοθεραπείας, Queen Margaret University
Υπεύθυνος Τεχνών, St Columba's Hospice Care
gtsiris@qmu.ac.uk

Περίληψη

Το πεδίο της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα έχει γνωρίσει σημαντικές αλλαγές και εξελίξεις από το 2016 μέχρι και σήμερα. Μεταξύ άλλων, αυτές οι αλλαγές αφορούν την εδραίωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσικοθεραπείας, την ανάπτυξη νέων μοντέλων προσφοράς υπηρεσιών, καθώς και την ανάδυση νέων επαγγελματικών δικτύων και χώρων διεπιστημονικού διαλόγου (Tsiris & Kalliodi, 2020). Οι εξελίξεις αυτές έχουν πολύπλευρες επιπτώσεις στον τρόπο που διαμορφώνεται η επιστήμη και το επάγγελμα της μουσικοθεραπείας εντός της χώρας, αλλά και στην αναπτυσσόμενη σχέση της ελληνικής μουσικοθεραπευτικής κοινότητας με τη διεθνή (Ridder & Tsiris, 2015). Η μεταβαλλόμενη οικολογία του πεδίου συμπεριλαμβάνει αναδυόμενες αλλαγές στην επαγγελματική ταυτότητα των μουσικοθεραπευτών, στην αντίληψη του επαγγέλματος από το ευρύτερο κοινό, καθώς και στις δυνατότητες για συνεργασία με άλλες ειδικότητες. Παρόλα αυτά, οι συζητήσεις για αυτές τις αλλαγές και τις επιπτώσεις τους περιορίζονται σε στενούς ενδοεπαγγελματικούς κύκλους και σπάνια γίνονται θέμα δημόσιου επιστημονικού αναστοχασμού. Αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα και τα οφέλη ενός τέτοιου ανοικτού αναστοχασμού (Stige, 2014), το συμπόσιο αυτό αποπειράται να σκιαγραφήσει σύγχρονες εξελίξεις στο πεδίο θέτοντας παράλληλα ερωτήματα και προβληματισμούς σε σχέση με τρεις βασικούς άξονες: α) τη μουσικοθεραπευτική πράξη και την ανάπτυξη υπηρεσιών, β) τη σημασία και τον ρόλο των επαγγελματικών δικτύων, και γ) την εκπαίδευση των μουσικοθεραπευτών τόσο σε επίπεδο κατάρτισης όσο και σε ευκαιρίες συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και δια βίου μάθησης. Οι άξονες αυτοί διερευνώνται πολύπλευρα αντλώντας από την πολυετή εμπειρία των εισηγητών σε διαφορετικά επαγγελματικά, εκπαιδευτικά και ερευνητικά πλαίσια στην Ελλάδα και διεθνώς. Με προεκτάσεις σε θέματα που αφορούν ιδεολογίες και κοινωνικο-πολιτικές αξίες, το συμπόσιο φιλοδοξεί να συμβάλει στην προώθηση ενός εποικοδομητικού διαλόγου με άλλους επαγγελματίες του ευρύτερου χώρου της μουσικής, της υγείας και της ευζωίας λαμβάνοντας υπόψη το ευρύτερο κοινωνικό γίνεσθαι (Moss, 2021· Whitehead-Pleaux & Tan, 2019).

Λέξεις κλειδιά: μουσικοθεραπεία, εκπαίδευση, επαγγελματική ταυτότητα, δίκτυα, ανάπτυξη υπηρεσιών

SYMPOSIUM II
Towards an open dialogue:
Contemporary developments in the field of music therapy in Greece

Christina Kalliodi

Music Therapist - Psychotherapist, "Echo" Music Psychotherapy Center
christina.kalliodi@nxw.gr

Mitsi Akoyunoglou

Assistant Professor in Music Therapy, Department of Music Studies, Ionian University
akoyunoglou@ionio.gr

Christiana Adamopoulou

Music Therapist, Adjunct Lecturer,
Department of Music of the National & Kapodistrian University of Athens
cadamopoulou@music.uoa.gr

Maria Froudaki

Music Therapist, Scientific Director of Lilian Voudouri Arts Therapy Institute
froudakimaria@gmail.com

Giorgos Tsiris

Senior Lecturer in Music Therapy, Queen Margaret University,
Arts Lead, St Columba's Hospice Care
gtsiris@qmu.ac.uk

Abstract

The music therapy field in Greece has undergone important changes and advancements since 2016. These changes include the establishment of music therapy education programs, the development of new service provision models, as well as the emergence of new professional networks and of spaces for interdisciplinary dialogue (Tsiris & Kalliodi, 2020). These advancements have multifaceted implications for the way that the discipline and the profession of music therapy evolves within the country, as well as for the developing relation between the Greek music therapy community and the international one (Ridder & Tsiris, 2015). The changing ecology of the field includes emerging changes regarding the professional identity of music therapists, the awareness of the general public about the profession, as well as the possibilities for collaboration with other disciplines. However, the discourse regarding these changes and their repercussions is restricted within narrow intra-professional circles and it rarely features in public disciplinary reflections. Acknowledging the necessity and the benefits of such an open reflective discourse (Stige, 2014), this symposium attempts to outline contemporary developments in the field while raising questions and concerns in terms of three key dimensions: (a) music therapy practice and service development, (b) the importance and the role of professional networks, and (c) music therapists' education in terms of qualification, continued professional education and lifelong learning. These dimensions are explored multidimensionally drawing on the extensive experience of the speakers within different professional, educational and research contexts in Greece and internationally. With ramifications for issues pertaining to ideologies and sociopolitical values, this symposium aspires to promote a constructive dialogue with other professionals from the wider field of music, health and wellbeing, while taking into consideration the broader social context (Moss, 2021; Whitehead-Pleaux & Tan, 2019).

Keywords: music therapy, Greece, current developments, scientific discourse

*...η μεταμόρφωση δεν βιώνεται πάντα σαν μία αλλαγή από ένα πράγμα σε ένα άλλο. Μπορεί επίσης να βιωθεί ως μία ανεπαίσθητη διαδικασία, μία μετακίνηση στο ευρύτερο πλαίσιο της αντίληψης και κατανόησης του κόσμου. Σε αυτό το αφήγημα λοιπόν, η μεταμόρφωση αφορά τα συνεχώς μεταβαλλόμενα χρώματα, υφές, μετατροπές και αλλαγές τονικότητας που συνθέτουν τις πολλές «εννοιολογικές παρτιτούρες» της ζωής μας και που, σε ποικίλες στιγμές, μας προσφέρουν τη δυνατότητα να δούμε, να ακούσουμε και να βιώσουμε τους εαυτούς μας με νέους τρόπους.
Stewart (2004, σελ. 281, ελεύθερη μετάφραση)*

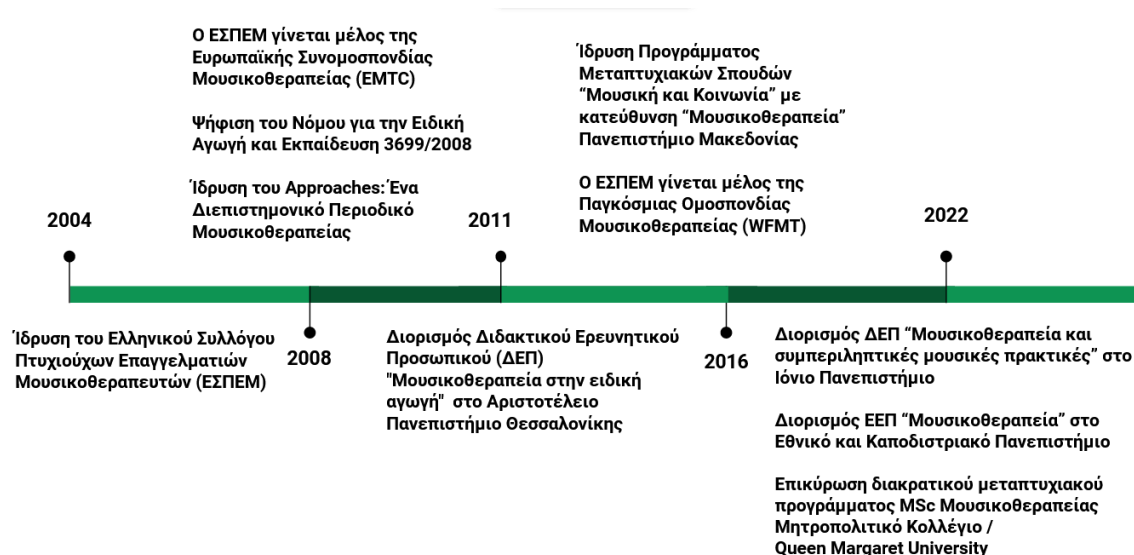
Μία γρήγορη ματιά στη διαδρομή της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα

Η μουσικοθεραπεία στην Ελλάδα συμπληρώνει σαράντα χρόνια παρουσίας, μιας και τη δεκαετία του 1980 επέστρεψαν οι πρώτοι πιστοποιημένοι μουσικοθεραπευτές στη χώρα μετά την ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών τους σπουδών στο εξωτερικό. Μερικά χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1993, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά συνέδριο για τη μουσικοθεραπεία στην Αθήνα (Tsiris, 2011), όπου αξιοσημείωτα οι περισσότεροι εισηγητές δεν είχαν εξειδικευμένες σπουδές στο αντικείμενο.

Η πεποίθηση πως η μουσικοθεραπεία αποτελεί ένα αυτόνομο επιστημονικό πεδίο και επάγγελμα υγείας, και πως χρειάζεται οι επαγγελματίες του πεδίου να μοιράζονται κοινή και εις βάθος γνώση του αντικειμένου τους, σε πρακτικό, εκπαιδευτικό και ερευνητικό επίπεδο (Ridder et al., 2015), οδήγησε στη δημιουργία του Ελληνικού Συλλόγου Πτυχιούχων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών (ΕΣΠΕΜ). Βασικός σκοπός της δημιουργίας του ήταν η διασφάλιση υψηλών προτύπων παροχής υπηρεσιών μουσικοθεραπείας και η επίτευξη της νομοθετικής ρύθμισης του επαγγέλματος, ώστε η χρήση του επαγγελματικού τίτλου του μουσικοθεραπευτή να συμβαδίζει με πιστοποιημένη γνώση στο αντικείμενο. Σήμερα ο ΕΣΠΕΜ απαριθμεί πάνω από 70 μέλη, έχει θεσπίσει κώδικα ηθικής και δεοντολογίας, και εξακολουθεί να κινείται θεσμικά για την αναγνώριση του επαγγέλματος. Παρ' όλα αυτά η σύγχυση σχετικά με το τι είναι η μουσικοθεραπεία και το ποια είναι η απαιτούμενη εκπαίδευση για την απόκτηση της ειδικότητας του μουσικοθεραπευτή και για την άσκηση του επαγγέλματος συνεχίζει να υφίσταται.

Μία μετασηματιστική διαδρομή συχνά ακολουθεί μία ανεπαίσθητα διαφοροποιημένη και μη γραμμική πορεία (Stewart, 2004). Έτσι και στο πεδίο της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα, παρόλο που ο στόχος της επαγγελματικής αναγνώρισης δεν έχει επιτευχθεί, έχουν σημειωθεί σημαντικές εξελίξεις τα τελευταία χρόνια, και μερικά ορόσημα καταγράφονται συνοπτικά στο Διάγραμμα 1.

Ορισμένες από αυτές τις εξελίξεις αφορούν στην εκπαίδευση και στην εδραίωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσικοθεραπείας. Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκαν δύο θέσεις Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ) στο αντικείμενο της μουσικοθεραπείας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και μία θέση Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αυτό έχει επιτρέψει να προσφέρονται εισαγωγικά μαθήματα μουσικοθεραπείας στα προπτυχιακά προγράμματα των Τμημάτων Μουσικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Ιονίου Πανεπιστημίου. Επιπλέον, από το 2016 προσφέρεται η δυνατότητα μεταπτυχιακής εκπαίδευσης στη μουσικοθεραπεία από το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, ενώ το 2022 επικυρώθηκε το πρώτο διακρατικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα μουσικοθεραπείας με τη συνεργασία του Μητροπολιτικού Κολλεγίου και του Queen Margaret University της Σκωτίας.

Διάγραμμα 1. Χρονολογίες ορόσημα για την πορεία της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα

Παράλληλα, παρατηρείται πλήθος προσφερόμενων σεμιναριακών και εκπαιδευτικών κύκλων από διάφορους φορείς, οι οποίοι συχνά -και λανθασμένα- αυτοπροσδιορίζονται ως «εκπαιδευτικά προγράμματα μουσικοθεραπείας». Πέρα από αυτές τις εξελίξεις, το πεδίο της μουσικοθεραπείας έχει γνωρίσει την ανάπτυξη νέων μοντέλων προσφοράς υπηρεσιών, καθώς και την πιο πρόσφατη ανάδυση επαγγελματικών δικτύων και χώρων διεπιστημονικού διαλόγου (Tsirir & Kalliodi, 2020). Αυτές οι εξελίξεις επηρεάζουν πολυδιάστατα τον τρόπο που διαμορφώνεται η επιστήμη και το επάγγελμα της μουσικοθεραπείας εντός της χώρας, αλλά και την αναπτυσσόμενη σχέση της ελληνικής μουσικοθεραπευτικής κοινότητας με τη διεθνή (Ridder & Tsiris, 2015).

Η μεταβαλλόμενη οικολογία του πεδίου συμπεριλαμβάνει αναδυόμενες αλλαγές στην επαγγελματική ταυτότητα των μουσικοθεραπευτών, στην ποιότητα και την ποσότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, στην αντίληψη του επαγγέλματος από το ευρύτερο κοινό, καθώς και στις δυνατότητες για συνεργασία με άλλες ειδικότητες. Παρ' όλα αυτά, οι συζητήσεις για αυτές τις αλλαγές και τις συνέπειές τους περιορίζονται σε στενούς ενδοεπαγγελματικούς κύκλους και σπάνια γίνονται θέμα δημόσιου (δι)επιστημονικού αναστοχασμού. Αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα και τα οφέλη ενός τέτοιου ανοιχτού αναστοχασμού (Stige, 2014· Tsiris & Ceccato, 2020), το παρόν άρθρο αποπειράται να σκιαγραφήσει ορισμένες σύγχρονες εξελίξεις στο πεδίο θέτοντας παράλληλα ερωτήματα και προβληματισμούς σε σχέση με τρεις βασικούς άξονες: α) τη μουσικοθεραπευτική πράξη και την ανάπτυξη υπηρεσιών, β) τη σημασία και τον ρόλο των επαγγελματικών δικτύων, και γ) την εκπαίδευση των μουσικοθεραπευτών σε επίπεδο κατάρτισης, αλλά και σε σχέση με τις ευκαιρίες για συνεχιζόμενη εκπαίδευση και δια βίου μάθηση. Οι άξονες αυτοί διερευνώνται και αναπτύσσονται πολύπλευρα αντλώντας σκέψεις και προβληματισμούς από τη βιβλιογραφία, αλλά και από την πολυετή εμπειρία των συγγραφέων σε διαφορετικά επαγγελματικά, εκπαιδευτικά και ερευνητικά πλαίσια στην Ελλάδα και διεθνώς. Με προεκτάσεις σε θέματα που αφορούν ιδεολογίες και κοινωνικοπολιτικές αξίες, ευελπιστούμε το άρθρο αυτό να συμβάλει στην προώθηση ενός ανοιχτού εποικοδομητικού διαλόγου και με άλλους επαγγελματίες του ευρύτερου χώρου της μουσικής, της υγείας και της ευζωίας, λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο κοινωνικό γίνεσθαι (Moss, 2021· Whitehead-Pleaux & Tan, 2019).

Μουσικοθεραπευτική πράξη και ανάπτυξη υπηρεσιών

Οι συνεχείς κοινωνικοπολιτικές αλλαγές διαμορφώνουν και διαφοροποιούν τις ανάγκες και τις συνθήκες λειτουργίας του κοινωνικού συνόλου. Αντίστοιχα, ο διαρκής επαναπροσδιορισμός και προσαρμογή της μουσικοθεραπευτικής πράξης αποτελεί αναγκαιότητα ώστε να ανταποκρίνεται στις αναδυόμενες ανάγκες της κοινωνίας. Με δεδομένο ότι η επιστήμη της μουσικοθεραπείας ξεκίνησε στον δυτικό κόσμο τη δεκαετία του 1940, δανειζόμενη θεωρητικά πλαίσια κυρίως από τον κλάδο της ψυχολογίας, ενώ τώρα διανύει μια περίοδο θεωρητικής ποικιλομορφίας και διατύπωσης νέων εννοιολογικών πλαισίων που απορρέουν από την ίδια τη μουσικοθεραπευτική πράξη (Aigen, 2014), ο κλάδος έχει ήδη διαγράψει μία μεγάλη πορεία. Ο πλουραλισμός των προσεγγίσεων και των θεωρητικών προσανατολισμών που διέπει πλέον το πεδίο (Aigen, 2014) εμπλουτίζεται και από νέους προβληματισμούς, όπως το οντολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο που διαμορφώνει την πράξη της μουσικοθεραπείας (Rolvsjord & Stige, 2015). Κάποιοι προβληματισμοί που διατυπώνονται στο πλαίσιο αυτών των διεργασιών σκέψης και θεώρησης είναι και οι παρακάτω: Η θεραπευτική πράξη, για παράδειγμα, ακολουθεί το ιατρικό ή το κοινωνικό μοντέλο σκέψης για την υγεία; Ποια είναι η επιρροή του μετα-ανθρωπισμού (Ansdell & Stige, 2018), αλλά και των σύγχρονων προβληματισμών σχετικά με την ισότητα, τη διαφορετικότητα και την καταπίεση (Baines, 2021· Leonard, 2020) στις πρακτικές, θεωρητικές και ερευνητικές εξελίξεις του έργου μας;

Οι επαγγελματίες μουσικοθεραπευτές στην Ελλάδα δημιουργούμε ένα πολύχρωμο μωσαϊκό προσεγγίσεων. Όμως, λόγω της έλλειψης αναγνώρισης και νομοθετικής ρύθμισης του επαγγέλματος, η πλουραλιστική αυτή έκφραση βρίσκεται εντός ενός ασαφούς ευρύτερου πλαισίου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το πεδίο της μουσικοθεραπείας συχνά να εκτίθεται σε μία δυσαρμονική πολυφωνία με επιπτώσεις στη μουσικοθεραπευτική πράξη και την ανάπτυξη υπηρεσιών.

Εξετάζοντας τη θέση του επαγγέλματος αυτή τη στιγμή στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, παρατηρούμε ότι η άσκηση της μουσικοθεραπείας ρυθμίζεται νομοθετικά σε πέντε χώρες: Αυστρία, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο, Κύπρο, και Λετονία. Συγκεκριμένα, στην Αυστρία και την Κύπρο η σχετική νομοθεσία αφορά αποκλειστικά τη μουσικοθεραπεία, ενώ στις άλλες τρεις αφορά συνολικά τις θεραπείες μέσω τεχνών. Η ρητή θέση των επαγγελματιών μουσικοθεραπευτών στην Ελλάδα ως προς την ανάγκη θέσπισης κανονιστικού πλαισίου για την άσκηση της μουσικοθεραπείας (χωρίς να παραγνωρίζουμε και τις πιθανές περιοριστικές συνέπειες που αυτή μπορεί να ενέχει), δεν βασίζεται στην επιθυμία εσωστρεφούς προάσπισης της επαγγελματικής μας ταυτότητας, αλλά πηγάζει από την πεποίθηση ότι κάτι τέτοιο θα έχει συνολικά θετικό αντίκτυπο στη θεραπευτική πράξη, όπως δείχνουν διεθνή παραδείγματα (Ridder & Tsiris, 2015).

Η νομοθετική ρύθμιση, κατοχύρωση και αναγνώριση για τους μουσικοθεραπευτές σημαίνει ότι η εκπαίδευση και η εμπειρία αναγνωρίζονται επισήμως και αμείβονται ανάλογα (Letule & Ala-Ruona, 2016). Αυτό μας επιτρέπει αφενός να συμβάλλουμε με τις εξειδικευμένες γνώσεις και την ιδιαίτερη οπτική μας στις διεπιστημονικές ομάδες και αφετέρου να μπορούμε να εργαζόμαστε εντός κατάλληλων συνθηκών και να υποστηρίζουμε τη δια βίου εκπαίδευση και εξέλιξή μας. Κατ' αναλογία, προστατεύονται τα συμφέροντα του κοινού, διασφαλίζοντας την πρόσβασή του σε υπηρεσίες που παρέχονται από κατάλληλα εκπαιδευμένους και εξειδικευμένους επαγγελματίες. Λόγω της έλλειψης νομοθετικής ρύθμισης και θεσμικής κατοχύρωσης, τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε άλλες χώρες (Lauw, 2017), ερχόμαστε συχνά αντιμέτωποι με αρνητικές στάσεις απέναντι στη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητα της μουσικοθεραπείας, με δυσπιστία για την ένταξή της σε διάφορες δομές, με

περιθωριοποίηση των μουσικοθεραπευτών από τις διεπιστημονικές ομάδες και με εργασιακές ή θεραπευτικές απαιτήσεις βασισμένες σε κατευθυντήριες γραμμές άλλων επαγγελματιών και επιστημονικών πεδίων που δεν συνάδουν απαραίτητα με αυτές που υπαγορεύονται από το δικό μας επιστημονικό πεδίο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ψήφιση του Νόμου 3699/2008 που αφορούσε στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρίες ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΦΕΚ 199/Α/2-10-2008), στον οποίο συστάθηκε ο κλάδος ΠΕ36 των μουσικοθεραπευτών. Από τον προσδιορισμό των προσόντων του μουσικοθεραπευτή φάνηκε να μη γίνεται αντιληπτή η διαφορά ανάμεσα στη μουσική εκπαίδευση στην ειδική αγωγή και τη μουσικοθεραπεία (Tsiris, 2011). Οι σοβαρές παρανοήσεις στο επίσημο αυτό νομοθετικό κείμενο επιδείνωσαν τη σύγχυση στελεχών και επαγγελματιών της ειδικής αγωγής, καθώς επιβεβαίωσαν τη λανθασμένη αντίληψη ορισμένων ότι η μουσικοθεραπεία ουσιαστικά αποτελεί διεξαγωγή μουσικών δραστηριοτήτων για παιδιά με αναπηρίες. Η συνθήκη αυτή φανέρωσε την επιτακτική ανάγκη πληροφόρησης και έγκυρης ενημέρωσης των συναδέλφων άλλων κλάδων για τη μουσικοθεραπεία και τη σωστή οριοθέτηση του επαγγέλματος μέσα σε μια ευρύτερη οικολογία που περιλαμβάνει και ταυτόχρονα διαφοροποιεί τη μουσικοθεραπεία, τη μουσική εκπαίδευση, τη μουσική στην ειδική αγωγή και τη μουσική στην κοινότητα.

Παρά τις προαναφερθείσες αρνητικές επιπτώσεις, ίσως θα ήταν χρήσιμο να σημειωθεί εδώ πως ένα ασαφώς διαμορφωμένο πλαίσιο εργασίας μπορεί ενίοτε να έχει και θετικό πρόσημο. Σε ορισμένες χώρες, κατά την προσπάθεια για την επαγγελματοποίηση, οριοθετήθηκαν τα επαγγελματικά πλαίσια για τους μουσικοθεραπευτές, ορίζοντας πιο συγκεκριμένα την ίδια την κλινική πράξη και ίσως περιορίζοντάς την. Αντίθετα στην Ελλάδα, αρκετοί από εμάς είχαμε και έχουμε τον χώρο και τη δυνατότητα να εργαστούμε με έναν ευέλικτο και εκλεκτικό τρόπο θέτοντας τις ανάγκες των θεραπευόμενων και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους ως κατευθυντήριο άξονα της εργασίας μας.¹

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι τα αποδεδειγμένα και ερευνητικά τεκμηριωμένα οφέλη της μουσικοθεραπείας (βλ. για παράδειγμα μετα-αναλύσεις όπως de Witte et al., 2022· Köhler et al., 2020· Mayer-Benarous et al., 2021· Moreno-Morales et al., 2020) καταδεικνύουν την ανάγκη για την ένταξή της σε δομές υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής φροντίδας, και για την ανάπτυξη σχετικών υπηρεσιών. Ωστόσο, ακόμη και σήμερα σπανίζουν οι ελληνικοί φορείς που παίρνουν την πρωτοβουλία να προσλάβουν μουσικοθεραπευτή. Αντίθετα, παρατηρείται συχνότερα το φαινόμενο η πρόταση για τη δημιουργία των υπηρεσιών να προέρχεται από τους ίδιους τους μουσικοθεραπευτές. Συχνά δε, ειδικά σε δημόσιες δομές, το ελλιπές νομικό πλαίσιο κάνει αδύνατη την πρόσληψη ενός μουσικοθεραπευτή, εάν αυτός δεν ασκεί και μία άλλη κρατικά αναγνωρισμένη ειδικότητα, παρά την πιθανή επιθυμία της ίδιας της δομής να συμπεριλάβει τη μουσικοθεραπεία στις υπηρεσίες της.

Ένας συνήθης τρόπος δημιουργίας νέων υπηρεσιών μουσικοθεραπείας είναι μέσω βραχυπρόθεσμων ερευνητικών προγραμμάτων ή μέσω εθελοντικών δράσεων. Πρόκειται για μια διεθνή πρακτική που βασίζεται στην πεποίθηση ότι η βραχυπρόθεσμη κλινική εργασία, με συγκεκριμένους στόχους, οι οποίοι εάν επιτευχθούν επιβεβαιώνουν την αναγκαιότητα για μουσικοθεραπεία στο συγκεκριμένο πλαίσιο, είναι πιθανό να οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας σταθερής υπηρεσίας. Δυστυχώς στην Ελλάδα, οι ερευνητικές χρηματοδοτήσεις και πρωτοβουλίες στον χώρο είναι ελάχιστες (Τσίρης κ.ά., 2019). Παράλληλα, αρκετοί φορείς -συχνά λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων- δεν ενδιαφέρονται για τη δημιουργία μιας σταθερής υπηρεσίας αναλαμβάνοντας το

¹ Για παράδειγμα, βλέπε Papadopoulou (2012) και τα πρακτικά της πρώτης επιστημονικής ημερίδας του ΕΣΠΕΜ (Τσίρης, 2011).

οικονομικό κόστος που προϋποθέτει, και βασίζονται σε μια διαρκώς εναλασσόμενη εθελοντική εργασιακή προσφορά. Ο κίνδυνος που εγκυμονεί αυτή η τακτική είναι η διαρκής εναλλαγή προσώπων και βραχύχρονων προγραμμάτων που μπορεί μεν να εξυπηρετούν τον φορέα οικονομικά, αλλά δεν συνάδουν απαραίτητα με τις θεραπευτικές ανάγκες των ωφελούμενων και ενίοτε μπορεί να έχουν αρνητικό αντίκτυπο στους λήπτες των υπηρεσιών μουσικοθεραπείας.

Σύμφωνα με τη διεθνή έρευνα των Kern και Tague (2017), το 48,7% των συμμετεχόντων μουσικοθεραπευτών εργάζεται και με δεύτερη επαγγελματική ιδιότητα σε άλλο πεδίο. Το φαινόμενο αυτό τείνει να υπερισχύει σε χώρες με απουσία νομοθετικής ρύθμισης και με περιορισμένη μουσικοθεραπευτική παράδοση. Στην Ισπανία, για παράδειγμα, το ποσοστό ανέρχεται σε 55% (Sequera-Martín et al., 2021), ενώ μια παρόμοια κατάσταση παρατηρείται στην Ελλάδα με πολλούς συναδέλφους να εργάζονται και σε άλλη ειδικότητα (μουσικοί, δάσκαλοι, ψυχολόγοι, κ.ά.), είτε από προσωπική επιλογή, είτε πολλές φορές λόγω περιορισμένων θέσεων εργασίας και προβλημάτων βιοπορισμού.

Παρά τις προαναφερθείσες δυσκολίες, τα τελευταία χρόνια, ο συνδυασμός της αύξησης του αριθμού των μουσικοθεραπευτών, η επιμονή των επαγγελματιών του κλάδου, καθώς και η αυξανόμενη αναγνώριση της αποτελεσματικότητας της μουσικοθεραπείας από συναδέλφους επαγγελματίες υγείας έχουν οδηγήσει σε αρκετές θετικές εξελίξεις. Νέες θέσεις εργασίας ως επί το πλείστον σε ιδιωτικούς ή μη κερδοσκοπικούς φορείς, οι οποίοι εντάσσουν τη μουσικοθεραπεία στις παρεχόμενες υπηρεσίες τους, η ίδρυση ιδιωτικών κέντρων μουσικοθεραπείας και η δημιουργική συνεργασία ορισμένων από τους παραπάνω φορείς με δημόσιες δομές, έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη υπηρεσιών σε ποικίλα πλαίσια κάνοντας τη μουσικοθεραπεία προσβάσιμη σε πληθυσμιακές ομάδες που δεν είχαν ως πρόσφατα αυτή τη δυνατότητα. Αυτές οι εξελίξεις συνδυάζονται με την ολοένα αυξανόμενη διαφοροποίηση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στην πρακτική και τις μεθόδους της μουσικοθεραπείας, που πλέον απευθύνεται σε ανθρώπους όλων των ηλικιών που αντιμετωπίζουν ένα ευρύ φάσμα δυσκολιών ή προβλημάτων υγείας.

Επίσης, τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται γόνιμες συνεργασίες μεταξύ επαγγελματιών από όλες τις θεραπείες μέσω τεχνών -μουσικοθεραπεία, δραματοθεραπεία, χοροθεραπεία, εικαστική θεραπεία- με στόχο την αναγνώριση των κοινών, αλλά και των διαφορετικών στοιχείων που τις προσδιορίζουν (Αθανασιάδου κ.ά., 2016· Κάρκου κ.ά., 2019). Μία δυνατότητα που σταδιακά κερδίζει χώρο είναι, ακολουθώντας μεμονωμένα παραδείγματα από το εξωτερικό, η δημιουργία ενός εξελισσόμενου μοντέλου εργασίας με κοινή κλινική εφαρμογή από όλες τις ειδικότητες και η δημιουργία πλαισίων ολιστικής φροντίδας και υποστήριξης των ωφελούμενων μέσω των τεχνών (βλ. για παράδειγμα, Hackett, 2016, Froudaki et al., 2019, Kalliodi, 2022, Koukourakis, 2022). Σε αυτή την κατεύθυνση ανάπτυξης των υπηρεσιών, και με την ελπίδα για διαρκώς βελτιωμένες συνθήκες, θα πρέπει να υπογραμμιστεί μια σημαντική πτυχή: Ακόμη και εάν το πεδίο ρυθμιζόταν νομοθετικά αύριο, και οι δομές υγείας, εκπαίδευσης και κοινότητας ενδιαφέρονταν να συνεργαστούν με κάποιον μουσικοθεραπευτή, δεν υπάρχουν αρκετοί εκπαιδευμένοι επαγγελματίες στην χώρα για να καλυφθούν αυτές οι ανάγκες. Είναι λοιπόν απαραίτητο, η θεσμική κατοχύρωση να συμβαδίσει τόσο με τη δημιουργία κατάλληλων προγραμμάτων σπουδών, όσο και με την υγιή λειτουργία επαγγελματικών δικτύων.

Η σημασία και ο ρόλος των επαγγελματικών δικτύων

Οι επαγγελματικές ενώσεις, διεθνώς και ιστορικά, έχουν λόγο στη διαδικασία επαγγελματοποίησης και σε ένα πρώτο στάδιο μπορεί να υποκαθιστούν άτυπα τον

κρατικό νομοθέτη. Σύμφωνα με τον Millerson (1964), οι στόχοι τέτοιων επαγγελματικών ενώσεων περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την πιστοποίηση όσων έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς αναγνωρισμένη εκπαίδευση, την προώθηση και διασφάλιση επαγγελματικής δεοντολογίας, την προαγωγή και προστασία του επαγγέλματος, την προστασία του κοινού, καθώς και την εκπροσώπηση των μελών τους.

Για τη διασφάλιση, αλλά και την εδραίωση του επιστημονικού πεδίου και του επαγγέλματος της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα, ένα πρώτο σημαντικό βήμα έγινε το 2004 με την ίδρυση του επιστημονικού επαγγελματικού σωματείου *Ελληνικός Σύλλογος Πτυχιούχων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών* (ΕΣΠΕΜ).² Οι στόχοι του ΕΣΠΕΜ, σύμφωνα με το επικαιροποιημένο καταστατικό του (2017), είναι ευρύτεροι, μιας και επιδιώκει -πέραν της προάσπισης των καθαρά επαγγελματικών ζητημάτων των μελών του, ως επαγγελματικό σωματείο- την ανάπτυξη και προώθηση του επιστημονικού πεδίου της μουσικοθεραπείας, διεκδικώντας και την επιρροή της επιστημονικής ένωσης. Για να ενταχθεί κάποιος στον ΕΣΠΕΜ πρέπει να διαθέτει πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών μουσικοθεραπείας πλήρους φοίτησης (τριετές πτυχίο ή διετές μεταπτυχιακό), που του επιτρέπει να ασκεί το επάγγελμα στο κράτος απόκτησης του τίτλου.

Η λειτουργία μίας τέτοιας επαγγελματικής οργάνωσης δεν μπορεί να είναι απρόσκοπτη και οι δυναμικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε αυτήν, καθώς και ζητήματα ελέγχου, δημοκρατικότητας και συμμετοχής, αναπόφευκτα αντανακλούν τα τεκταινόμενα στο πεδίο και την ευρύτερη οικολογία του. Από το 2004 μέχρι σήμερα ο ΕΣΠΕΜ έχει συναντήσει διάφορες προκλήσεις τόσο εκτός, όσο και εντός του χώρου του. Όπως σκιαγραφείται σε άλλες δημοσιεύσεις (Tsiris, 2011· Tsiris & Kalliodi, 2020), αυτές οι προκλήσεις έχουν συνοδευτεί από ρήξεις μεταξύ των μελών του ΕΣΠΕΜ και, όπως φάνηκε σε πρόσφατη μελέτη (Ακογυνογλου, 2023), ο σύλλογος έχει δυσκολευτεί ανά καιρούς να προσφέρει έναν τόπο ασφαλούς, ελεύθερου και γόνιμου προβληματισμού, συνδιαλλαγής και συνεργασίας.

Επιχειρώντας να καλυφθεί αυτό το κενό, σημαντικό ρόλο έχουν τα άτυπα επαγγελματικά και επιστημονικά δίκτυα που ίσως επιτρέπουν μια μεγαλύτερη ευελιξία, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν κοιτίδες προβληματισμού, συνεργασιών και εξέλιξης της θεραπευτικής μας ταυτότητας. Ένα παράδειγμα είναι η εμπειρία κάποιων εκ των συγγραφέων από τη συνδημιουργία του *Δικτύου Μουσικοθεραπείας*, μιας άτυπης συνεργασίας επτά μουσικοθεραπευτών που σχηματίστηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Με στόχο ένα ευέλικτο μοντέλο δικτύωσης, η συμμετοχή σε αυτή την ομάδα με κοινό όραμα φαίνεται ότι ενίσχυσε την ατομική και συλλογική εξωστρέφεια των μελών, ενδυνάμωσε και ισχυροποίησε την ατομική και επαγγελματική ταυτότητα και προώθησε τον πλουραλισμό και την πολυφωνία μέσα σε κλίμα αποδοχής των διαφορετικών οπτικών και απόψεων (Ακογυνογλου et al., 2022). Η τάση για δημιουργία παρόμοιων άτυπων δικτύων σε ενδοεπαγγελματικό τοπικό, εθνικό ή και διεθνές επίπεδο και η συμμετοχή σε αυτά -ευκολότερη πλέον λόγω των τεχνολογιών επικοινωνίας-, είναι ένα φαινόμενο που συναντάμε και στη διεθνή μουσικοθεραπευτική κοινότητα (Nigar, 2021· Shoemark et al., 2022). Πολλοί συνάδελφοι αξιολογούν τα δίκτυα αυτά ως ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της αυτοφροντίδας τους και ως μια μορφή πρόληψης της επαγγελματικής εξουθένωσης, που απαντάται συχνά στα επαγγέλματα υγείας και φροντίδας (Clements-Cortes, 2013· Gooding, 2019· Lauw,

² Το σωματείο ιδρύθηκε το 2004 με την ονομασία Ελληνικός Σύλλογος Καταρτισμένων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών, με κάποια από τα ιδρυτικά του μέλη να μην έχουν πανεπιστημιακές σπουδές αλλά να είναι απόφοιτοι αδιαβάθμητων ιδιωτικών προγραμμάτων. Το 2009, μετά και από αλλαγή του καταστατικού του συλλόγου, και εγγράφοντας ως νέα μέλη αποκλειστικά και μόνο αποφοίτους πανεπιστημιακών προγραμμάτων σπουδών, η ονομασία αναπροσαρμόστηκε σε Ελληνικός Σύλλογος Πτυχιούχων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών.

2017).

Κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε και στα οφέλη που κάποιοι από εμάς έχουμε αποκομίσει από μια εξωστρεφή στάση που εκφράζεται με την ένταξή μας σε διεπαγγελματικά και διεπιστημονικά δίκτυα και οργανώσεις (βλ. για παράδειγμα, Αθανασιάδου κ.ά., 2016), τόσο σε σχέση με την προσωπική μας επαγγελματική εμβάθυνση και εξέλιξη, όσο και σε σχέση με την ενημέρωση των συνομιλητών μας για τη μουσικοθεραπεία. Ίσως αξίζει να σημειωθεί πως -βάσει της προσωπικής μας εμπειρίας- για να βρούμε τη θέση μας εντός αυτών των δικτύων, προϋπόθεση είναι να αναγνωρίσουμε και να διαχειριστούμε τη δυσκολία προσδιορισμού της εκ φύσεως πλουραλιστικής μας ταυτότητας, αλλά και να διαμορφώσουμε και να υιοθετήσουμε έναν επιστημονικό λόγο και λεξιλόγιο που να μπορεί να απευθυνθεί σε διαφορετικές ειδικότητες. Το προσφάτως δημοσιευμένο *Λεξικό Μουσικοθεραπείας: Τόπος διεπιστημονικών συναντήσεων*, αποτέλεσμα μίας διευρυμένης συλλογικής προσπάθειας, επιχειρεί ένα πρώτο βήμα προς την ενίσχυση ενός κοινού επιστημονικού λόγου στο πεδίο (Τσίρης κ.ά., 2022).

Επίσης, σε θεσμικό επίπεδο, θεωρούμε αναγκαία τη διασύνδεση και συνεργασία με διεθνή μουσικοθεραπευτικά δίκτυα. Η ένταξη του ΕΣΠΕΜ σε οργανισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Μουσικοθεραπείας το 2008 (European Music Therapy Confederation, EMTC), και η Παγκόσμια Ομοσπονδία Μουσικοθεραπείας το 2016 (World Federation of Music Therapy, WFMT), είναι ένα θετικό βήμα. Μέσω της συνεχούς επαφής και στενής συνεργασίας με τους δυο αυτούς οργανισμούς, η ελληνική μουσικοθεραπευτική κοινότητα έχει τη δυνατότητα να παραμένει σε διαρκή επικοινωνία και αλληλεπίδραση με μουσικοθεραπευτές που εργάζονται σε άλλες χώρες, να ενημερώνεται για τις διεθνείς επιστημονικές και επαγγελματικές εξελίξεις, να αντλεί πληροφορίες και γνώση από την εμπειρία τους κατά τη διαδικασία αναγνώρισης και νομοθετικής κατοχύρωσης, αλλά και να συμμετέχει στις τρέχουσες διεθνείς ενέργειες για την εξέλιξη του επαγγέλματος.

Πέραν των παραπάνω, αξίζει να αναγνωρίσουμε ότι η ένταση της ενασχόλησης με ζητήματα ρύθμισης του επαγγέλματος τείνει αρκετές φορές να οδηγεί σε ομφαλοσκόπηση και συχνά να απομακρύνει την ελληνική μουσικοθεραπευτική κοινότητα από τη διεθνή συζήτηση που ασχολείται με διαφορετικού τύπου προβληματισμούς. Θεματικές όπως οι επιβεβαιωτικές προσεγγίσεις, η προσβασιμότητα στη μουσικοθεραπεία και τη μουσικοθεραπευτική εκπαίδευση, η πολυπολιτισμικότητα και η ποικιλομορφία, η ετεροκανονικότητα στη μουσικοθεραπεία, αλλά και η οντολογία και η επιστημολογία του πεδίου κυριαρχούν στη διεθνή συζήτηση. Προς το παρόν όμως τα παραπάνω ζητήματα δεν φαίνεται να αποτελούν προτεραιότητες στον διάλογο μεταξύ μουσικοθεραπευτών στην χώρα μας, με αποτέλεσμα ορισμένες φορές να συναντώνται παρωχημένες θεραπευτικές προσεγγίσεις και θέσεις.

Η συμμετοχή σε διεθνή τυπικά και άτυπα δίκτυα μπορεί να δώσει νέες προοπτικές στη θεραπευτική μας σκέψη και το θεωρητικό υπόβαθρο που ενημερώνει την πρακτική μας. Αντίστοιχα, η συμμετοχή σε παρόμοια διαθεματικά δίκτυα του ελληνικού χώρου, αλλά και η συνύπαρξη σε δίκτυα προβληματισμού, σχεδιασμού και αναστοχασμού με ανθρώπους που είναι χρήστες υπηρεσιών μουσικοθεραπείας και παραδοσιακά δεν έχουν λόγο στο σχεδιασμό των υπηρεσιών που τους αφορούν, ούτε καλούνται να τις συνδιαμορφώσουν και να τις αποτιμήσουν κριτικά, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε θετικές εξελίξεις. Αυτές οι εξελίξεις αφορούν πρωτίστως στο περιεχόμενο και στην ποιότητα των υπηρεσιών μουσικοθεραπείας, αλλά έχουν προεκτάσεις και στις ερευνητικές επιλογές και πρωτοβουλίες στο πεδίο.

Η εκπαίδευση των μουσικοθεραπευτών

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για σπουδές στη μουσικοθεραπεία και παράλληλα σύγχυση για τη μορφή και το περιεχόμενο ενός τέτοιου προγράμματος, αλλά και τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληροί - μια σύγχυση που εντείνεται στην Ελλάδα λόγω της έλλειψης νομοθετικής ρύθμισης του πεδίου. Έτσι, κάθε ενδιαφερόμενος εν δυνάμει σπουδαστής, ο οποίος δεν οφείλει να διαθέτει την απαιτούμενη γνώση για κριτική αξιολόγηση, έχει στη διάθεσή του ένα πλήθος επιλογών: Ταχύρρυθμα διαδικτυακά σεμινάρια (τα οποία ενίοτε υποστηρίζουν ότι ο υποψήφιος μουσικοθεραπευτής δεν χρειάζεται να διαθέτει μουσικές γνώσεις), μονοετή, διετή ή τριετή προγράμματα από ωδεία, κέντρα δια βίου εκπαίδευσης, κ.ά. (τα οποία ανά περίπτωση πιστοποιούνται από φορείς που ελάχιστη σχέση έχουν με το αντικείμενο), και τα δύο μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και στο Μητροπολιτικό Κολλέγιο που προαναφέρθηκαν.

Δυστυχώς, και πέραν της καταστατικής θέσης του ΕΣΠΕΜ βάσει της οποίας η επαγγελματική ιδιότητα του μουσικοθεραπευτή αναγνωρίζεται από τον σύλλογο μόνο για αποφοίτους πανεπιστημιακών σπουδών,³ δεν έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί ένας ανοιχτός διάλογος εντός της ελληνικής μουσικοθεραπευτικής κοινότητας αναφορικά με την ουσία και το απαιτούμενο αναλυτικό πρόγραμμα της εκπαίδευσης. Ίσως είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι παρόλο που η ίδρυση, δομή και λειτουργία των προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών αφορούν θεσμικά τα ίδια τα ακαδημαϊκά ιδρύματα, θεωρούμε ότι μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα ακαδημαϊκά ιδρύματα και το επαγγελματικό σωματείο, σε μία χώρα όπου το επάγγελμα του μουσικοθεραπευτή δεν είναι ακόμα νομοθετικά κατοχυρωμένο, θα αποτελούσε ενέργεια δόκιμη, επωφελή και προς το γενικότερο συμφέρον της επιστήμης της μουσικοθεραπείας. Αυτή η κίνηση θα απηχούσε το παράδειγμα χωρών πρωτοπόρων στο χώρο της μουσικοθεραπείας, όπως των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, ή της Αυστραλίας⁴ και θα βοηθούσε στην ισχυροποίηση και εδραίωση του επαγγέλματος.

Με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα, αλλά και την εμπειρία άλλων χωρών, δημιουργούνται διάφοροι προβληματισμοί:

Ποιος αποφασίζει, για παράδειγμα, για το περιεχόμενο και το πρόγραμμα σπουδών ενός μεταπτυχιακού προγράμματος μουσικοθεραπείας;

Ανάλογα με το πλαίσιο, μπορεί κανείς να παρατηρήσει διαφορετικές πρακτικές. Στις ΗΠΑ, η Αμερικανική Ένωση Μουσικοθεραπείας (American Music Therapy Association, AMTA) έχει ορίσει τις δεξιότητες που πρέπει να αναπτυχθούν και προτείνει ένα ενδεικτικό πρόγραμμα σπουδών. Ακολουθώντας, τα πανεπιστήμια που αναπτύσσουν προγράμματα μουσικοθεραπείας βάσει αυτών των κατευθυντηρίων γραμμών, τα υποβάλλουν στην AMTA προς πιστοποίηση. Στο Ηνωμένο Βασίλειο τα προγράμματα σπουδών υπόκεινται σε τακτικό έλεγχο και πρέπει να πληρούν τις προϋποθέσεις που έχει θέσει το Συμβούλιο Επαγγελματιών Υγείας και Φροντίδας (Health and Care Professions

³ Η θέση του ΕΣΠΕΜ αντανάκλα την κυρίαρχη πρακτική στον Ευρωπαϊκό χώρο όπου με εξαίρεση ένα μικρό ποσοστό επί των προγραμμάτων που προσφέρονται από ιδιωτικούς φορείς (Ridder et al., 2015), η εκπαίδευση στη μουσικοθεραπεία γίνεται είτε σε τριετή προπτυχιακά, είτε σε διετή μεταπτυχιακά, είτε σε πενταετείς κύκλους ενσωματωμένων προπτυχιακών και μεταπτυχιακών πανεπιστημιακών προγραμμάτων.

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την πιστοποίηση των πανεπιστημιακών προγραμμάτων από τους αντίστοιχους συλλόγους αυτών των χωρών, μπορείτε να επισκεφθείτε τους αντίστοιχους διαδικτυακούς τόπους: <https://www.musictherapy.org/careers/employment/>, https://www.musictherapy.org/assets/1/7/POLICIES_PROCEDURES_ACADEMIC_PROGRAM_APPR_OVAL_2018.pdf, <https://www.bamt.org/training/music-therapy-courses-hcpc-approved>, <https://www.austmta.org.au/about-us/how-to-become-an-rmt/>,

Council, HCPC) σε συνεργασία με τη Βρετανική Ένωση για τη Μουσικοθεραπεία (British Association for Music Therapy, BAMT). Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ότι ακόμη και πριν τη νομοθετική ρύθμιση του επαγγέλματος στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι εκπρόσωποι των τριών εκπαιδευτικών προγραμμάτων που λειτουργούσαν τότε, και τα οποία διέφεραν στην προσέγγιση και στη φιλοσοφία τους, συμφώνησαν από κοινού σε κάποια βασικά κριτήρια που θα έπρεπε να πληρούν οι σπουδές μουσικοθεραπείας, επιτρέποντας ταυτόχρονα στο κάθε πρόγραμμα να διατηρεί την ιδιαίτερη ταυτότητά του. Καταλυτικός βέβαια ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Tony Wigram, μουσικοθεραπευτής και πρόεδρος του επαγγελματικού σωματίου τότε, ο οποίος προσπάθησε να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες ώστε οι συγκρούσεις των διαφορετικών προσεγγίσεων και των υπευθύνων του εκάστοτε προγράμματος να γεφυρωθούν με απώτερο σκοπό ένα κοινό όραμα για τη μουσικοθεραπεία (Etkin & Tsiris, 2010). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Μουσικοθεραπείας είναι στη διαδικασία καθορισμού των ελάχιστων προτύπων για την εκπαίδευση στη μουσικοθεραπεία, ένα έργο με ιδιαίτερες προκλήσεις (Voigt κ.ά., 2022). Η κύρια δυσκολία δείχνει να έγκειται όχι τόσο στον καθορισμό των απαιτούμενων δεξιοτήτων που πρέπει να αναπτύξει ο εκπαιδευόμενος μουσικοθεραπευτής, αλλά στο ποιος είναι ο κατάλληλος τρόπος για να αναπτύξει αυτές τις δεξιότητες. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο αριθμός ωρών εποπτείας που απαιτούνται κατά την κλινική πρακτική άσκηση του φοιτητή, με κάποια προγράμματα να θεωρούν ότι αρκούν 10-20 ώρες και άλλα να απαιτούν περισσότερες από 100 ώρες.

Ποια είναι τα κριτήρια που πρέπει να πληρούν οι διδάσκοντες ενός προγράμματος και ποιος ο ρόλος των διδασκόντων από άλλες ειδικότητες;

Και πάλι διεθνώς παρατηρούνται διάφορες πρακτικές, αλλά συνήθως η ομάδα διδασκόντων ενός προγράμματος απαρτίζεται από έναν σταθερό πυρήνα μουσικοθεραπευτών με πλούσια θεραπευτική εμπειρία και κατά προτίμηση με ερευνητικό έργο. Συμπληρώνεται δε από διδάσκοντες άλλων ειδικοτήτων και επισκέπτες καθηγητές, οι οποίοι δίνουν διαλέξεις σχετικά με ζητήματα της ειδικότητάς τους, χωρίς όμως να συμμετέχουν στη διδασκαλία και την αξιολόγηση που εμπίπτει στη θεωρητική και πρακτική μουσικοθεραπευτική κατάρτιση των φοιτητών. Στην Ελλάδα, λόγω του μικρού αριθμού μελών ΔΕΠ και μουσικοθεραπευτών με την απαιτούμενη ακαδημαϊκή, κλινική και ερευνητική γνώση, βλέπουμε να παρατηρείται το φαινόμενο να ζητείται η αρωγή διδασκόντων άλλων ειδικοτήτων ή μουσικοθεραπευτών με ελάχιστη κλινική ή/και ερευνητική εμπειρία, με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται επαρκώς οι αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες των φοιτητών σε ακαδημαϊκό και κλινικό επίπεδο.

Πώς οργανώνεται η κλινική πρακτική άσκηση και εποπτεία των εκπαιδευόμενων μουσικοθεραπευτών;

Κοινή μας θέση είναι ότι η κλινική πρακτική άσκηση -γνωστή και ως «βασισμένη στην πράξη μάθηση»- αποτελεί ίσως το πιο ευαίσθητο και κομβικό κομμάτι της εκπαίδευσης ενός μουσικοθεραπευτή. Απαιτείται προσεκτικός και εκ των προτέρων σχεδιασμός, στενή συνεργασία με την μουσικοθεραπευτική κοινότητα στη χώρα και κριτήρια επιλογής των κατάλληλων φορέων που θα φιλοξενήσουν την πρακτική, καθώς και των μουσικοθεραπευτών και των εποπτών που θα πλαισιώσουν τους φοιτητές. Η σχέση μεταξύ του πανεπιστημίου, του φορέα και του επόπτη είναι σημαντικό να είναι στενή και αμφίδρομη, αλλά και σαφώς προσδιορισμένη και οριοθετημένη για την προστασία όλων των εμπλεκόμενων, με τους φοιτητές να υποστηρίζονται σε διαρκή και σταθερή βάση. Δυστυχώς στη χώρα μας τα πλαίσια κλινικής άσκησης είναι περιορισμένα σε αριθμό και δεν είναι ανάλογα οργανωμένα ώστε να πληρούν τις κλινικές απαιτήσεις

μιας άρτιας εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα πολλοί φοιτητές να δυσκολεύονται κατά την αναζήτηση εποπτών και δομημένων πλαισίων για την πρακτική τους άσκηση. Καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό λοιπόν να λαμβάνεται υπόψη αυτός ο παράγοντας όσον αφορά τις αποφάσεις για τον αριθμό των εισακτέων στα αντίστοιχα προγράμματα, ώστε από την αρχή να διασφαλίζεται η επαρκής διαθεσιμότητα κλινικών πλαισίων και υποστηρικτικών δομών.

Αναφερόμενοι στη μουσικοθεραπεία, οι Schneider και συν. (1968, σελ. 4), επισημαίνουν ότι οι «τρεις ουσιώδεις τομείς που είναι απαραίτητοι, όπως και σε κάθε κλάδο, είναι η θεωρία, η πρακτική και η έρευνα». Αυτό χρειάζεται να αντανακλάται ισόρροπα στα προγράμματα σπουδών και να αποτελέσει τη βάση για την εξέλιξη του επαγγέλματος. Ελπίζουμε ότι, τα επόμενα χρόνια, οι διαφορετικές απόψεις και πρακτικές μέσα στην ελληνική μουσικοθεραπευτική κοινότητα θα μπορέσουν να ενταχθούν σε έναν τεκμηριωμένο διάλογο και μια συνεργατική προοπτική, δημιουργώντας υψηλών προδιαγραφών εκπαιδευτικά προγράμματα, αλλά και έναν συνολικό σχεδιασμό και όραμα για το μέλλον του επαγγέλματος. Μια τέτοια εξέλιξη φυσικά προϋποθέτει να αντέξουμε, να επιτρέψουμε και σταδιακά να αγκαλιάσουμε την πολυφωνία που υπάρχει στη χώρα μας, ορίζοντας όμως μαζί κάποιες βασικές εγγυήσεις ποιότητας, ώστε οι διαφορετικές προσεγγίσεις να αναπτύσσονται παράλληλα και να συναντιούνται δημιουργικά.

Καθώς η επιστήμη της μουσικοθεραπείας εξελίσσεται και αλλάζει σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας και τα νέα επιστημονικά δεδομένα, η συνεχιζόμενη δια βίου εκπαίδευση είναι αναγκαία για τους μουσικοθεραπευτές (Harrison, 2015). Η έρευνα στο πεδίο ενημερώνει τη θεραπευτική πράξη και αντίστοιχα η θεραπευτική πράξη ενημερώνει την έρευνα (Τσίρης κ.ά., 2019). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι μουσικοθεραπευτές να χρειάζεται να παραμένουν συνεχώς ενημερωμένοι ως προς τις τελευταίες ερευνητικές εξελίξεις. Σύμφωνα με τον Eraut (1994, σελ. 236), η συμμετοχή σε ευκαιρίες συνεχιζόμενης επαγγελματικής εκπαίδευσης προϋποθέτει:

μία ηθική δέσμευση παροχής υπηρεσίας προς όφελος των πελατών, μία επαγγελματική υποχρέωση αυτοπαρατήρησης και τακτικής αυτοαξιολόγησης της θεραπευτικής πρακτικής, μία επαγγελματική υποχρέωση διεύρυνσης των πρακτικών, αναστοχασμού των εμπειριών και εξέλιξης των γνώσεων, μία υποχρέωση επαγγελματικής και εργασιακής σχέσης για την συνεισφορά στην ποιότητα του οργανισμού παροχής υπηρεσιών, καθώς και μία υποχρέωση αναστοχασμού και συμβολής στον διάλογο για τον μεταβαλλόμενο ρόλο του κλάδου στην ευρύτερη κοινωνία.

Αναπόσπαστο μέρος της επαγγελματικής ταυτότητας και της δια βίου εκπαίδευσης των μουσικοθεραπευτών αποτελεί η εποπτεία, η διαδικασία κατά την οποία κάθε επαγγελματίας επεξεργάζεται το υλικό της πρακτικής του σε συνεργασία με έναν έμπειρο επόπτη (Odell-Miller, 2009). Η εποπτική υποστήριξη περιλαμβάνει ένα φάσμα διαφορετικών προσεγγίσεων και πρακτικών, που σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται μεταξύ άλλων από το υπόβαθρο του κάθε μουσικοθεραπευτή, τη δομή στην οποία εργάζεται, αλλά και τις προσωπικές ανάγκες και προτιμήσεις του. Ειδικότερα, η εποπτεία μετά την επιστροφή στην Ελλάδα από σπουδές στο εξωτερικό αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί μία μεγάλη πρόκληση: αφενός ο μικρός αριθμός της κοινότητας μουσικοθεραπευτών δυσκολεύει την αποφυγή διττών σχέσεων, αφετέρου προκύπτουν πρακτικές δυσκολίες της εξ αποστάσεως εποπτείας (όπως οι περιορισμοί αναφορικά με το μοίρασμα και την επεξεργασία του μουσικού υλικού, αλλά και τις διαφορετικές κουλτούρες). Οι δυσκολίες αυτές μας οδηγούν συχνά στη διαμόρφωση σχημάτων που βασίζονταν στην ομότιμη εποπτεία (Gkoní et al., 2010) ή την εποπτεία με άλλους επαγγελματίες.

Μία θετική εξέλιξη στα ζητήματα αυτά ήταν η πρωτοβουλία του ΕΣΠΕΜ να θεσπίσει κριτήρια για την παροχή εποπτείας και να δημιουργήσει μητρώο εποπτών. Το βήμα αυτό, σε συνδυασμό με τη δημιουργία κώδικα ηθικής και δεοντολογίας, αλλά και ενός οργανωμένου πλαισίου για τη συνεχιζόμενη επαγγελματική ανάπτυξη των μελών, ευχόμαστε ότι θα ενισχύσει και θα εδραιώσει μια νέα κουλτούρα στην ελληνική μουσικοθεραπευτική κοινότητα.

Στο πλαίσιο διατήρησης και ανάπτυξης δεξιοτήτων των μουσικοθεραπευτών και σύμφωνα και με τις καλές πρακτικές που προτείνει η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Μουσικοθεραπείας, είναι χρήσιμο οι επαγγελματίες να επιδιώκουν περαιτέρω εξειδικεύσεις (π.χ. νευρολογικής μουσικοθεραπείας/NMT, μουσικοθεραπεία σε εντατικές μονάδες νοσηλείας νεογνών/NICU-MT, φωνητικής ψυχοθεραπείας/AVPT) ώστε να εμπλουτίζουν συνεχώς τα μέσα και τα εργαλεία που θα τους επιτρέψουν να προσεγγίζουν πιο αποτελεσματικά ένα ευρύ φάσμα ληπτών των υπηρεσιών τους. Η συνεχής υποστήριξη της μουσικότητας των επαγγελματιών μουσικοθεραπείας, αν και φαντάζει αυτονόητη, πολύ συχνά χρειάζεται αρκετή προσπάθεια για να επιτευχθεί. Η προστασία και η διατήρηση ενός ζωντανού προσωπικού χώρου μουσικής έκφρασης λειτουργεί προστατευτικά και διευκολυντικά τόσο για τους ίδιους τους μουσικοθεραπευτές, όσο και για τους θεραπευόμενούς τους.

Αναστοχασμοί αντί επιλόγου

Η μουσικοθεραπεία ως σύγχρονο επιστημονικό πεδίο έχει μία μακρά πορεία με βασικούς πρωτοπόρους τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο. Άλλοτε υιοθετώντας και προσαρμόζοντας, και άλλοτε εξελίσσοντας τα πεδία της έρευνας, της θεραπευτικής πράξης και της εκπαίδευσης του κλάδου, ανάλογα με τις ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και το πολιτισμικό τους υπόβαθρο, οι μουσικοθεραπευτικές κοινότητες των υπόλοιπων χωρών συμβάλλουν πλέον εδώ και αρκετά χρόνια στην εξέλιξη του κλάδου. Η ιστορία της μουσικοθεραπείας σε χώρες που η ειδικότητα είναι αναγνωρισμένη μας διδάσκει πως τα βήματα γίνονται αργά, σταδιακά, με μεγάλη προσπάθεια και πως δεν μπορούμε να παρακάμψουμε τις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες της εκάστοτε χώρας, όσο κι αν θα ευχόμασταν να βρεθούμε στο επιθυμητό αποτέλεσμα γρηγορότερα. Ωφελούμενη από την εμπειρία των άλλων χωρών, η Ελλάδα ήδη χρησιμοποιεί τη θεωρητική και πρακτική δομή που έχουν αναπτύξει. Είναι όμως αναγκαίο ο κλάδος να βρίσκεται συνεχώς σε διαδικασία εξέλιξης ώστε να προσαρμόζεται και να τροποποιείται πάντα με βάση τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες της χώρας (Ridder & Tsiris, 2015).

Μέσα από την ανάπτυξη των τριών αξόνων που αναλύθηκαν παραπάνω – θεραπευτική πράξη, δικτύωση, εκπαίδευση– επιχειρήθηκε η αποτύπωση όψεων της σημερινής πραγματικότητας της μουσικοθεραπείας στην Ελλάδα με τις δυσκολίες και τις θετικές εξελίξεις της, με έμφαση στις ανάγκες του κλάδου για την εδραίωση και κατοχύρωσή του. Κρίνουμε λοιπόν απαραίτητο, προκειμένου να προσδιοριστεί και το πλαίσιο και το περιεχόμενο της μουσικοθεραπευτικής πράξης, να συνεχίζεται ο ανοιχτός διάλογος. Άλλωστε, η διαδικασία της έγκυρης ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της κοινωνίας αποτελεί ένα σημαντικό βήμα που ξεκινάει από εμάς, τους ίδιους τους μουσικοθεραπευτές. Και όπως εύχεται η Geiger (2020, σελ. 11),

Είθε κάθε ένας μας θαρραλέα να ενεργεί με πολιτισμική αυτεπίγνωση και ταπεινότητα, να αναζητά την αλήθεια, τη δικαιοσύνη και την ισονομία στη δουλειά και στις σχέσεις μας, και να επιδιώκει την αριστεία στο επάγγελμα της μουσικοθεραπείας.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδου, Α., Καγιάφα, Ν., Κάρκου, Β., Λυκοπούλου, Μ., Μπάμπαλης, Τ., Μπιτζαράκη, Α., Μπουζιώτη, Κ., Σαμπαθιανάκη, Ε., & Τσίρης, Γ. (2016). Η ομάδα ΚΑΤΙ: Βιώματα και αναστοχασμοί σχετικά με τη σύμπραξη των θεραπειών μέσω τεχνών. *Approaches: Ένα Διεπιστημονικό Περιοδικό Μουσικοθεραπείας, Ειδικό Τεύχος* 8(1), 68-80.
- Aigen, K. (2014). *The study of music therapy: Current issues and concepts*. Routledge.
- Akoyunoglou, M. (2023). Being a music therapist in Greece: A long and winding road. Special Issue: Proceedings of the 17th WFMT World Congress of Music Therapy, *Music Therapy Today*, 18(1), 364-365. https://issuu.com/presidentwfmt/docs/mt_today_vol.18_no._1
- Akoyunoglou, M., Adamopoulou, C., Bouzioti, K., Etmektoglou, I., Kalliodi, C., Koukourakis, D., & Froudaki, M. (2022). An autoethnographic exploration of a music therapists' network formed during the pandemic. In M. Dowling, C. Hussey, E. Maclean & G. Tsisiris (Eds.), Abstracts of the 12th European Music Therapy Conference. *British Journal of Music Therapy*, Online Special Edition, 65. <https://journals.sagepub.com/page/bjmb/abstractsofthe12theuropeanmusictherapyconference>
- Ansdell, G., & Stige, B. (2018). Can music therapy still be humanist? *Music Therapy Perspectives*, 36(2), 175-182.
- Baines, S. (2021). Anti-oppressive music therapy: Updates and future considerations. *The Arts in Psychotherapy*, 75, 101828.
- Bruscia, K. E. (1989). *Defining music therapy*. Barcelona Publishers.
- Bruscia, K.E. (1987). Professional identity issues in music therapy education. In C. Dileo-Maranto & K. Bruscia (Eds.), *Perspectives on music therapy education and training* (pp. 17-29). Temple University.
- Bruscia, K. E. (1998). *Defining music therapy*. Barcelona Publishers.
- Bruscia, K. E. (2014). *Defining music therapy*. Barcelona Publishers.
- Clements-Cortes, A. (2013). Burnout in music therapists: Work, individual, and social factors. *Music Therapy Perspectives*, 31(2), 166-174. <https://doi.org/10.1093/mtp/31.2.166>
- de Witte, M., Pinho, A. D. S., Stams, G. J., Moonen, X., Bos, A. E., & van Hooren, S. (2022). Music therapy for stress reduction: a systematic review and meta-analysis. *Health Psychology Review*, 16(1), 134-159.
- Eraut, M. (1994). *Developing professional knowledge and competence*. Routledge.
- ΕΣΠΕΜ (2017). *Καταστατικό του Ελληνικού Συλλόγου Πτυχιούχων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών*. <https://drive.google.com/file/d/1WGkKn3zjZct8P2BUzMSGc7-x1q35BIV/view>
- Etkin, P., & Tsisiris, G. (2010). On developing policies and practices in music therapy: Personal reflections from the experience of Nordoff Robbins in London. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education*, 2(1), 12-24.
- Froudaki, M., Adamopoulou, C., & Theodoropoulos G. (2019). Lilian Voudouri "Institute of Creative Arts Therapies". *Pre-conference Symposium "Creative Arts Interconnection – Paideia – Therapy: Music and Arts Therapies on Healthcare Settings*, Department of Music Studies, Aristotle University, Thessaloniki.
- Geiger, J. (2020). Personal reflection on board leadership and ethical decision-making. *Music Therapy Perspectives*, 38(1), 9-12. <https://doi.org/10.1093/mtp/miz026>
- Gkoni, S., Kalliodi, C., & Koukourakis, D. (2010, May 5-9). *Embarking in music therapy peer supervision: where is this boat taking us?* [Paper presentation] 8th European Music Therapy Conference "Evidence for Music Therapy, Research, Practice and Education", Cadiz, Spain.
- Gooding, L. F. (2019). Burnout among music therapists: An integrative review. *Nordic Journal of Music Therapy*, 28(5), 426-440. <https://doi.org/10.1080/08098131>
- Hacket, S. (2016). The combined arts therapies team: Sharing practice development in the National Health Services in England. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education, Special Issue* 8(1), 42-49.
- Harrison, A. (2015). Continuing professional development – Why, what and how? *Approaches: Music Therapy & Special Music Education, Special Issue* 7(1), 62-66.
- Kalliodi, C. (2022). Creating a video library to support parents of hospitalised infants in a Greek NICU. In M. Dowling, C. Hussey, E. Maclean & G. Tsisiris (Eds.), Abstracts of the 12th European Music Therapy Conference. *British Journal of Music Therapy*, Online Special Edition, 65. <https://journals.sagepub.com/page/bjmb/abstractsofthe12theuropeanmusictherapyconference>
- Κάρκου, Β., Τσίρης, Γ., & Καγιάφα, Ν. (2019). Εκπαίδευση και επαγγελματική αναγνώριση για τους θεραπευτές μέσω τέχνης: Ευρωπαϊκές προοπτικές. Στο Λ. Γιώτης, Δ. Μαραβέλης, Α. Πανταγούστου & Ε. Γιαννούλη (Επιμ.), *Η συμβολή των ψυχοθεραπειών μέσω τέχνης στην ψυχιατρική θεραπευτική* (σσ. 332-340). Εκδόσεις Βήτα.

- Kern, P., & Tague, D. B. (2017). Music therapy practice status and trends worldwide: An international survey study. *Journal of Music Therapy*, 54(3), 255–286. <https://doi.org/10.1093/jmt/thx011>
- Köhler, F., Martin, Z.-S., Hertrampf, R.-S., Gäbel, C., Kessler, J., Ditzen, B., & Warth, M. (2020). Music Therapy in the Psychosocial Treatment of Adult Cancer Patients: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Frontiers in Psychology*, 11, 651. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00651>
- Koukourakis, D. (2022). Music Therapy in Pediatric Hospitals offered by a non-profit organization as a voluntary service: opportunities and challenges. *Proceedings of the Child Music Therapy Conference “Health for Children with Music”*, Helsinki, April 26-27, 2022. https://www.hus.fi/sites/default/files/2022-04/health-for-children-with-music-2022_abstract-book.pdf
- Leonard, H. (2020). A problematic conflation of justice and equality: The case for equity in music therapy. *Music Therapy Perspectives*, 38(2), 102-111.
- Letule, N., & Ala-Ruona, E. (2016). An overview of the music therapy professional recognition in the EU. *Specialusis Ugdymas/Special Education*, 1(34), 120-144.
- Lauw, E. (2017). When home feels familiar but yet so foreign—The professional readjustment experiences of returning internationally-trained Singaporean music therapists. *Music Therapy Perspectives*, 35(2), 239–246. <https://doi.org/10.1093/mtp/miw020>
- Moreno-Morales, C., Calero, R., Moreno-Morales, P., & Pintado, C. (2020). Music therapy in the treatment of dementia: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Medicine*, 7, 160. <https://doi.org/10.3389/fmed.2020.00160>
- Mayer-Benarous, H., Benarous, X., Vonthron, F., & Cohen, D. (2021). Music therapy for children with autistic spectrum disorder and/or other neurodevelopmental disorders: A systematic review. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 643234. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.643234>
- Millerson, G. (1964). *The qualifying associations: A study in professionalization*. Routledge & Paul.
- Moss, H. (2021). *Music and creativity in healthcare settings: Does music matter?* Routledge.
- Nigar, N. (2021). Networking and professional development in today’s world of work. *Academia Letters*, Article 494. <https://doi.org/10.20935/AL494>.
- Νόμος 3699/2008, άρθρο 20, παρ. 2.2, Ειδική αγωγή και εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 199/ Α’/ 2-10-2008)
- Odell-Miller, H. (2009). The history and background of supervision in music therapy. In H. Odell-Miller & E. Richards (Eds.), *Supervision of music therapy. A theoretical and practical handbook* (pp. 5-22). Routledge.
- Papadopoulou, M. C. (2012). Boundaries and music therapy practices in Greece: A small qualitative study. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education*, 4(1), 23-33.
- Ridder, H. M., Lerner, A., & Suvini, F. (2015). The role of the EMTC for development and recognition of the music therapy profession. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education, Special Issue 7*(1), 13-22.
- Ridder, H. M., & Tsisir, G. (2015). ‘Thinking globally, acting locally’: Music therapy in Europe. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education, Special Issue 7*(1), 3-9.
- Rolvstjard, R., & Stige, B. (2015). Concepts of context in music therapy. *Nordic Journal of Music Therapy*, 24(1), 44-66. <https://doi.org/10.1080/08098131.2013.861502>
- Sequera-Martin, M., Ramos-Fuentes, M.I., Garrido-Ardila, E.M., Sánchez-Sánchez, C., de la Torre-Risquez, A., & Rodríguez Mansilla, J. (2021). Prevalence of burnout syndrome and job satisfaction in music therapists in Spain: A cross-sectional, descriptive study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(17), 9108. <https://doi.org/10.3390/ijerph18179108>
- Shoemark, H., Bates, D., Collier, E., Hannan, A., Harman, E., Kennelly, J., Knott, D., Thomas, A., & Troyano, A. P. (2022). Collective experiences in medical music therapy teams during COVID-19. *Nordic Journal of Music Therapy*, 31(3), 228-243. <https://doi.org/10.1080/08098131.2022.2040578>
- Stige, B. (2014). Community music therapy and the process of learning about and struggling for openness. *International Journal of Community Music*, 7(1), 47-55
- Stewart, D. (2004). Narratives in a new key: Transformational contexts in music therapy. In M. Pavlicevic & G. Ansdell (Eds.), *Community music therapy*. Jessica Kingsley Publishers.
- Τσίρης, Γ. (Επιμ.). (2011). “Μουσικοθεραπεία: Θεωρία και πράξη”: Πρακτικά της 1ης επιστημονικής ημερίδας του Ελληνικού Συλλόγου Πτυχιούχων Επαγγελματιών Μουσικοθεραπευτών (ΕΣΠΕΜ). *Approaches: Μουσικοθεραπεία & Ειδική Μουσική Παιδαγωγική*, Ειδικό Τεύχος 2011, 1-70.
- Τσίρης, Γ., Ακογιάννου, Μ., Παπασταύρου, Δ., & Κατοστάρη, Κ. (Επιμ.). (2022). *Λεξικό Μουσικοθεραπείας: Τόπος διεπιστημονικών συναντήσεων*. Approaches PLUS.

<https://approaches.gr/el/dictionary/>

- Τσίρης, Γ., Πασιαλή, Β., & Δημητριάδης, Τ. (2019). Ερευνητικές προσεγγίσεις και προοπτικές στη μουσικοθεραπεία. Στο Λ. Γιώτης, Δ. Μαραβέλης, Α. Πανταγούστου & Ε. Γιαννούλη (Επιμ.), *Η συμβολή των ψυχοθεραπειών μέσω τέχνης στην ψυχιατρική θεραπευτική* (σσ. 447-452). Εκδόσεις Βήτα.
- Tsirir, G. (2011). Music therapy in Greece. *Voices: A World Forum for Music Therapy*.
- Tsirir, G., & Ceccato, E. (2020). Our sea: Music therapy in dementia and end-of-life care in the Mediterranean region. *Approaches: An Interdisciplinary Journal of Music Therapy*, 12(2), 224-229.
- Tsirir, G., & Kalliodi, C. (2020). Music therapy in Greece and its applications in dementia and end-of-life care. *Approaches: An Interdisciplinary Journal of Music Therapy*, 12(2), 233-249.
- Voigt, M., Ala-Ruona, E., Pehk, A., Mercadal-Brotons, M., Hakvoort, L., Gerlichova, M., & Watson, T. (2022). Music therapy training in Europe: A “disturbance” in the development of recommendations for minimum standards? In M. Dowling, C. Hussey, E. Maclean & G. Tsirir (Eds.), Abstracts of the 12th European Music Therapy Conference. *British Journal of Music Therapy*, Online Special Edition, 53.
<https://journals.sagepub.com/page/bjmb/abstractsofthe12theuropeanmusictherapyconference>
- Whitehead-Pleaux, A., & Tan, X. (Eds.). (2019). *Cultural intersections in music therapy: Music, health, and the person*. Barcelona Publishers.